

Over de plaats van de vrijdenkersbeweging in negentiende-eeuws Nederland

Hans Moors

Bijbels en boenwas

Met de kreet: 'Denk vrij' laat een grote Nederlandse beleggings- en verzekeringsmaatschappij paarden breidelloos over benevelde groene weiden draven. Deze advertentie suggereert een gevoel van vrijheid. Sinds 'Black Beauty' zijn paarden daar natuurlijk erg geschikt voor, al is onduidelijk of de makers specifiek op Tina-lezers van weleer gokten. En of beleggingen en verzekeringen een gevoel van vrijheid bieden, is ook nog maar de vraag. Zeker als je daar even over nadenkt!

8

In de negentiende eeuw had het begrip 'vrijdenken' een andere betekenis. Het wortelde in een maatschappelijke context waarin kerk, religie en patriciaat hoogtij vierden. Het appelleerde aan een emancipatiestreven dat 'vrijheid' niet impliciet koppelde aan individuele belangen en keuzen, maar juist expliciet verbond met de zelfontplooiing van alle mensen die belemmeringen ervoeren bij het leiden van een zelfstandig privé- én een volwaardig publiek leven. Vrijdenken was een ontvoogdingsstrategie.

Wat is vrijdenken?

Het vrijdenkerschap voer onder twee vlaggen. Vrijdenken was enerzijds een levensbeschouwelijke filosofische methode, gericht op de kritische zelfontplooiing van het individu. Die denkwijze had een lange, humanistische traditie, aanvankelijk binnen de kerk.

Anderzijds impliceerde vrijdenken een fundamentele heroriëntatie op de bestaande sociale, economische en politieke verhoudingen. Wie zich wist los te maken uit dogma's en conventies, zou immers ook opkomen voor zichzelf. Wie beseftte dat de wereld maakbaar was, zou alle zeilen bijzetten om maatschappelijke misstanden te bestrijden.

Hoewel het filosofische aspect binnen de vrijdenkersorganisaties allesbehalve verdween, was het in de tweede helft van de negentiende eeuw niet meer scherp te onderscheiden van het reformistische aspect.

'De vrijdenker,' concludeerde A.H. Gerhard (de 'roode bovenmeester' wiens vader een voorman van de Eerste Internationale was geweest) in 1906, 'komt niet tot een vooruit vast te stellen politiek of economisch princip; maar wanneer hij zich eerlijk toelegt op onbevooroordeeld denken, wanneer hij elke openbaring en elk gezageischend dogma verwerpt, dan wordt hij vatbaar, vatbaarder dan ooit voor den invloed der maatschappelijke verschijnselen en feiten op zijn levensrichting.'

De combinatie van vrijdenken als filosofische methode én maatschappelijk hervormingsstreven was een mid-negentiende-eeuws fenomeen. Toen begonnen zich namelijk in vrijwel alle West-Europese landen groepen vrijdenkers te organiseren. Zij zagen de christelijke moraal als een rem op de menselijke zucht naar zelfkennis. De kerk verweten zij onverschilligheid, dogmatische intolerantie en baatzuchtig machtsmisbruik. Politiek vonden zij een door kapitaal moedwillig in stand gehouden vorm van nepotisme.

Vrijdenkers verzetten zich tegen uitsluiting: uitsluiting door overheersing én uitsluiting door marginalisering. Hiertegen brachten zij de studie der natuurwetenschappen in stelling 'om het bijgeloof uit te roeien en het misbruik, dat er van de lichtgeloovigheid van het volk gemaakt wordt, tegen te gaan', zoals de prospectus van het eerste Nederlandse vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad* in 1855 meldde.

Denken in feiten, zonder voorschriften en in vrijheid, hielp de wereld vooruit. Want elk mens bezat het vermogen zichzelf en zijn levensomstandigheden te verbeteren.

Hans Moors is historicus en werkt als senioradviseur voor strategische arbeidsmarkt-vraagstukken.

Bij alle verschillen in de maatschappelijke context waarbinnen, de manier waarop en de heftigheid waarmee vrijdenkersorganisaties in diverse landen deze boodschap voor het voetlicht brachten, springen vooral de gelijktijdigheid van hun ontstaan en ontwikkeling in het oog. Er hing kennelijk iets in de lucht, zoals dat heet.

Veel aandacht hebben die overeenkomsten nog niet getrokken, zeker niet onder Nederlandse historici. De betekenis van de Nederlandse vrijdenkersbeweging voor het radicaal-liberale en vroege socialistische ideeëngoed en de organisatorische ontwikkeling daarvan in het partijloze politieke landschap van die tijd is pas de laatste jaren (en dan nog mondjesmaat) betrokken bij het onderzoek naar de negentiende-eeuwse politieke cultuur. Maar dat die belangstelling, althans in academische kring, toeneemt, rechtvaardigt deze korte analyse van de plaats van de vrijdenkersbeweging in de negentiende-eeuwse geschiedenis van Nederland.¹

De Nederlandse vrijdenkersbeweging

Het initiatief voor de oprichting van een vrijdenkersvereniging ontstond in de Amsterdamse niet-reguliere vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux. Een groep vrijmetselaars en naaste geestverwanten probeerde in 1855 vergeefs een vereniging van de grond te krijgen, maar het lukte wel om het vrijdenkers-tijdschrift *De Dageraad* te stichten. Een jaar later, op 4 oktober 1856, was er ten slotte voldoende steun gevonden om de eerste vergadering van Vereniging De Dageraad uit te schrijven.

De filosofie achter *De Dageraad* was van meet af aan materialistisch, zij het in een pantheïstische of deïstische variant. Echte atheïsten waren er nauwelijks. De 'dageraadsmannen' van het eerste uur wilden het door kerk en religieuze dogma's verdoofde volk in woord en geschrift laten zien 'dat Gods wijsheid en goedheid zich overal in de natuur openbaart, en dat de natuur de onuitputtelijke bron van alle waarheid, de eenige goddelijke openbaring is'.

Vereeniging de Dageraad.

ZONDAG 10 JANUARIJ e. k., des morgens ten 9 ure,
VOORDRACHT van **MULTATULL**, uitsluitend voor
Leden (voorzien van hun Diploma) met ééne Dame.
(757) **HET BESTUUR.**

Cartoon uit 'De Nederlandsche Spectator', november 1864.

De werkzaamheden van het bureau van de Index librorum prohibitorum.

In hun ogen was de christelijke leer een gevaarlijke metafysica, die bestreden moest worden vanuit de materialistische filosofie, de evolutieleer en de zich razendsnel ontwikkelende natuurwetenschappen. De kentheorie van wetenschappers als Charles Darwin en de fysioloog Jacob Moleschott boden aanknopingspunten voor een grenzeloos vertrouwen in de menselijke rede, die het mogelijk maakte om 'het zijn' empirisch te duiden.

Drie symbolen stonden bij de oprichtingsvergadering van De Dageraad op de bestuurstafel: een telescoop, een globe en een microscoop.

Die exegetisch ingestoken studie van de natuur, het bovennatuurlijke en de zingeving die mensen daarin zochten, bracht veel vrijdenkers in de loop van de jaren zestig tot een kritisch reformistische manier van denken over de sociale en politieke organisatie van Nederland. Die verschuiving tekende zich vooreerst minder af in het tijd-

schrift dan binnen de vereniging. In *De Dageraad* van de jaren vijftig en zestig heerste een strakkere regie, waarin het vaak autodidactische, vrijzwevende intellectualisme van de redactie en de kopstukken van de beweging tot uitdrukking kwam. De vereniging had daarentegen sinds het begin al de religieuze, filosofische en politieke heterogeniteit van haar leden ruimte geboden. Voor alle vrijdenkers – liberaal, sociaal, radicaal, behoudend in filosofische, religieuze dan wel politieke zin – was de vereniging een vrijplaats voor gedachtewisseling en (soms hoogoplopende) discussie. Bovendien waren degenen die daar het woord voerden – een voor de hand liggend, maar dikwijls veronachtzaamd gegeven – zichtbaar en aanspreekbaar voor hun gehoor. Dat heeft ongetwijfeld zowel de animositeit als de inhoudelijke verbreding van het debat bevorderd.

De discussie ging in eerste instantie trouwens nauwelijks over politiek of maatschappelijke kwesties, ook al telde de vereniging meteen al behoorlijk wat 'oud-strijders' van 1848 in haar gelederen. Weliswaar riepen de allereerste statuten op tot 'het praktisch medewerken tot het geluk der maatschappij', maar over de vraag of dit impliceerde dat de vereniging zich terzake politieke en

sociale kwesties diende uit te laten, werd niet gerept. Dat gebeurde wel in september 1857, waarschijnlijk omdat de radicale Rotterdamse vrijdenkersorganisatie De Lichtstraal, waar de querulante huisonderwijzer, broodschrijver en 'gevoels-socialist' G.W. van der Voo de scepter zwaaide, enkele maanden eerder in De Dageraad was opgegaan.

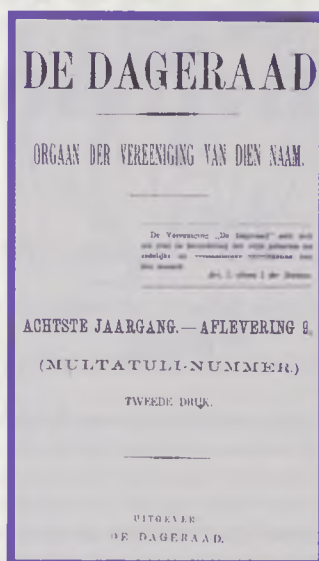
Eerste voorzitter
van De
Dageraad, R.C.
d'Ablaing van
Giessenburg.

De toen herziene statuten stelden namelijk, dat *'alle staatkunde, niet rechtstreeks met het doel van de vereeniging in verband staande, wordt geweerd'*. Maar op 14 juli 1861 werd die beperkende bepaling voorgoed geschrapt en lag – voorzover van belang, ook in formeel zin – de weg open voor maatschappijkritisch en soms hervormingsgericht debat.

Publieke stijl

Bepalender voor deze ontwikkeling was echter, dat in de loop van de jaren zestig steeds meer werklieden lid waren geworden van De Dageraad. Wellicht omdat de uitstraling van wetenschap en zelfbewust rationalisme hen aantrok, maar zonder twijfel ook vanwege de vrijgevochten brutaliteit waarmee een 'nieuwe generatie' charismatische kopstukken hun opvattingen naar buiten bracht. Waar vooraanstaande vrijdenkers van het eerste uur als F.C. Güntz of R.C. d'Ablain van Giessenburg hun studieuze distantie nimmer afwierpen, was bijvoorbeeld de kleine, gebochelde voormalige godsdienstonderwijzer H.H. Huisman – die in 1865 de voorzittershamer van d'Ablain van Giessenburg overnam – een 'voorganger' wiens onversaagd theatrale, met spot doorrokken optreden tegen bijbels en boenwas tal van werklieden tot navolging prikkelde. Zijn 'stijl' deed eenieder kennelijk vergeten, dat de inhoud van zijn voordrachten en van zijn artikelen in *De Dageraad* vaak zo niet saai, dan toch van een exegetische stroperigheid waren.

Uiteraard zijn kip en ei niet te scheiden: Huisman en de zijnen (waaronder Multatuli niet te vergeten) trokken een nieuw publiek, maar de 'stijlbreuk' in de vrijdenkersbeweging zou zich niet hebben voorgedaan als er geen gretig luisterende oren waren geweest. En die waren en kwamen er! In de tweede helft van de jaren zestig waren de 'intellectuelen' in de minderheid bij de

werklieden, de kleine zelfstandigen en de kopstukken van de (op een enkele uitzondering na) nog op te richten vakverenigingen, zoals H. Gerhard, B.H. Heldt, P.J. Penning en W. Ansingh. De oprichters van de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale (zeker de leden van de Amsterdamse afdeling) waren bijna allemaal 'dageradianen'. De vroege socialisten hadden 'zonder uitzondering tijdens de "stille jaren" tussen 1848 en 1868 hun vorming genoten: in de vertrouwde en "gezellige" kringen van vakverenigingen, eigen bierhuizen en vrije denkers.'²

De band tussen (vroeg-) socialistisch ideeëngoed en activisme enerzijds, vrijdenken en vrijdenkersbeweging anderzijds bleef tot diep in de twintigste eeuw bestaan.

Thema's

Vereniging De Dageraad democratiseerde, werd opener en profileerde zich met sociaal-politiek debat. Dat werd binnenskamers gevoerd, tijdens de vergaderingen, maar vooral ook via de eigen tijdschriften en de personagen van de opkomende arbeidersbeweging. Was de vrijdenkersstam in de 'arbeid-

derspers' niet bijzonder herkenbaar, voor bladen als *De Dageraad* (1855-1867, 1869-1870, 1879-1898), *De Omnibus* (1865-1866), *De Levensbode* (1865-1877), *De Rotterdamsche Lantaren* (1868-1869), *Het Noorden* (1870-1873), *De Vrije Gedachte* (1872-1874), *De Tolk van de Vooruitgang* (1876-1878), *of Recht door Zee* (1883-1885) gold het tegendeel.

Uiteraard hadden ze specifieke aandacht voor het feilen van de christelijke ethiek en de (maatschappelijke relevantie van de) ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Vooraanstaande vrijdenkers als H. Hartogh Heys van Zouteveen met name, maar ook de spinozisten J. van Vloten en H.J. Betz waren belangrijke verspreiders van het darwinisme in Nederland.

In vergelijking met andere kranten en tijdschriften publiceerde de 'vrijdenkerspers' veel, scherp, (soms ook vormvernieuwend) en – naarmate de negentiende eeuw vorderde – in toenemende mate over sociaal-economische misstanden, onderling hulpbetoon, sociale zorg, onderwijshervorming, dierenbescherming en antivivisectie, koloniale politiek, antimilitarisme en pacifisme, algemeen stem- en kiesrecht.

Vrijdenkers mengden zich in hun eigen én in de landelijke kranten met verve in de discussies over vaderschapsonderzoek, prostitutie, echtscheiding en geboortebeperving. De neo-malthusianse beweging eind negentiende eeuw, bijvoorbeeld, had directe persoonlijke en ideologische banden met de vrijdenkersorganisaties.

Vanzelfsprekend stond de rechtvaardige strijd van de arbeider in het brandpunt van de belangstelling, maar – minder vanzelfsprekend – ook de kruistocht van de vrouwenbeweging. Toch had de vrijdenkerbeweging op dit gebied eind negentiende eeuw al een traditie hoog te houden. Misschien is dat wat zwaar uitgedrukt, maar sedert het begin van de jaren zestig hielden vrijdenkerstijdschriften zich serieus en frequent bezig met de betekenis van sekseverschillen in de Nederlandse samenleving; in het bijzonder gericht op vrouwelijkheid en vrouwen natuurlijk, maar zeker niet zonder reflectie op wat een gelijker en gelijkwaardiger verhouding tussen beide geslachten – binnen en buiten het huwelijk – voor mannen zou betekenen én van hen zou verlangen. Bijzondere aandacht werd in deze context besteed aan arbeid en onderwijs.

Maar vermoedelijk de meest vernieuwende bijdrage van de vrijdenkersbeweging aan het denken over sekse was de formulering van het uitgangspunt dat vrouwen zelfverantwoordelijke individuen waren en in hun maatschappelijke functioneren als zodanig moesten worden beschouwd. Deze opvatting, afkomstig uit het Franse utopisch socialisme van de jaren twintig en dertig, klonk sinds begin jaren zeventig steeds vaker in vrijdenkerskringen.³ Tegen het einde van dit decennium schreef *De Tolk van de Vooruitgang*, bijvoorbeeld, dat elke relatie tussen man en vrouw gebaseerd moest zijn op individuele verantwoordelijkheid om zo min mogelijk inbreuk te maken op de levenssfeer van anderen. Coëducatie en 'uitbreiding van den werkring en volkomen vrijheid der vrouw' achtte de redacteur van het blad, de wiskundige B.P. Korteweg, de noodzakelijke voorwaarden om dit beginsel te verwezenlijken. Op deze manier kon 'de onwaardige geest van achterdocht en jalousie worden gebannen, de prostitutie onmogelijk worden, de vrouw zich vrij kunnen ontwikkelen, de toekomst der menschheid verzekerd zijn en broederlijke en zusterlijke genegenheid zonder berekening en eigenbaat geen utopie meer zijn.'

In het verlengde hiervan verklaarde *De Dageraad* zich in 1880 expliciet voor vrouwenstemrecht en bracht vanaf 1882 een vaste rubriek met de titel 'de vrouwenkwestie'.

Verscheidenheid

Ook al had de Nederlandse vrijdenkersbeweging een tamelijk eenduidig palet van maatschappelijke en politieke kwesties waarvoor zij zich engageerde, verschillen van inzicht en temperament

deden zich eveneens voor. Zo verlieten eind september 1867 dertien Dageraad-leden de vereniging met de doelstelling de sociale kwestie te bespreken en om op 'redelijk-zedelijke grondslag, het rationalisme (...) [te] vertegenwoordigen, ontwikkelen en bestendigen'. Zij stichtten Vereeniging De Humaniteit (tot half december 1867 werkend onder de titel: Genootschap "Ontwikkeling tot Veredeling"). Een aanvullende reden voor afscheiding – tenminste voor de bekende bierhouder E.H. Hartman – was, dat in *De Dageraad* 'alle goede en zedelijke bedoelingen geweken waren en dat men daar alleen prikkeling begeerde, door het beschimpen en bespotten van anders denkende.' De nieuwe 'stijl' van Huisman en de zijnen viel dus niet bij iedereen in goede aarde.

De discussies in *De Humaniteit* gingen over het belang van werkliedenverenigingen en de noodzaak om ze op te richten, de maatschappelijke positie van vrouwen, de positivistische filosofie, utopisch socialisme, kinderarbeid, algemeen stem- en kiesrecht. De contacten met Belgische vrijdenkers- en werkliedenverenigingen waren frequent. Enkele weken nadat het *Amsterdamsch Volksblad* vermeld had, dat de Brusselse sectie van de Eerste Internationale in contact stond met de kring van 'volksvrienden' rond K. Ris, F.W. Vislaage, G.Th. Mohrman en Huisman, maar bijna een jaar voordat de Amsterdamse internationalen zich daadwerkelijk hadden georganiseerd, berichtte de voorzitter van *De Humaniteit*, de bemiddelde publicist H.J. Berlin, al over de vergaderingen van de 'Internationale Arbeidersvereniging van België' en dier relaties met Duitse zusterorganisaties.

De jaren zeventig vormden allerminst de meest glorieuze periode van de Nederlandse vrijdenkersbeweging. Vereniging *De Dageraad* onderging, na een kwijnend decennium, in 1879 een ingrijpende reorganisatie. Die bracht *De Humaniteit* terug in de moederschoot, totdat die vereniging zich in 1882 opnieuw van *De Dageraad* losmaakte.

In 1875 had de toen nog niet zo bekende socialist H.H. van Kol, eerder al lid van de Eerste Internationale, in Delft de vereniging *Vrije Studie* opgericht, maar veel was hier niet van uitgegaan. Gedurende de jaren tachtig

Hendrik Huisman, opvolger van Van Giessenburg.

zagen in Rotterdam de vereniging *Het Vrije Woord* (1881) en in 's-Gravenhage de Vereeniging ter Bevordering van de Vrije Gedachte (1882) het licht. Met voorsprong de belangrijkste en grootste vrijdenkersorganisatie bleef echter *De Dageraad* met zijn regionale afdelingen.

Gedurende de jaren tachtig en negentig profileerde de Nederlandse vrijdenkersbeweging, zoals de Belgische en Franse wat vroeger al, een reformisme van progressief liberale en vooral sociaal-democratische signatuur. In tegenstelling tot de situatie in België en Frankrijk resulteerde die ontwikkeling in Nederland niet in formele of althans geïnstitutionaliseerde allianties met werkliedenverenigingen en politieke partijen. Evenmin riepen de Nederlandse vrijdenkersverenigingen, zoals in België gebeurde, nevenorganisaties met een specifieke politieke doelstelling in het leven. Kennelijk bestond die behoefte noch binnen de vrijdenkersbeweging, noch bij liberale, radicale of socialistische partijformaties. In die zin bleef de vrijdenkersbeweging in Nederland op het zijspoor van het politieke rangeerterrein van het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Plaats in de geschiedschrijving

Waar de vrijdenkersbeweging voor stond, is nu in grote lijnen wel duidelijk. Rest nog de vraag wat haar betekenis en belang is geweest. In de Nederlandse historiografie is een afdoend antwoord op die vraag nog niet gegeven. Een verklaring hiervoor is, dat het vooral sociaal-democratische historici én historici die de evolutie van de socialistische partijvorming bestudeerden geweest zijn, die de vrijden-

ABONNEMENTSPRIJS:
 Voor Amsterdam . . . per 3 mnd. 30 Ct.
 Overige plaatsen in Ned. » » » 35 »
 (Alles bij vooruitbetaling.)

ADMINISTRATIE- EN REDACTIEBUREAU:
 Hoedemakerskade No. 56.
 AMSTERDAM.

ADVERTENTIËN:
 Van 1—6 regels 25 Cent.
 Elke regel meer 5 »

kersbeweging hebben gepositioneerd. Vroege studies, zoals die van H.P.G. Quack, B. Bymholt of W. Vliegen, besteedden tamelijk uitgebreid aandacht aan de rol van de vrijdenkersbeweging als wegbereider van de organisatievorming onder socialisten in het bijzonder en arbeiders in het algemeen. Binnen De Dageraad ontstonden de netwerken van vroege socialisten die aan de wieg van de SDB en later de SDAP hebben gestaan.

Nadien is deze opvatting wat op de achtergrond geraakt. De uitzondering op deze 'marginaliseringstendens' vormen studies naar de lokale geschiedenis (en dan vooral die van Amsterdam), zoals de proefschriften van Th. van Tijn en onlangs van D. Bos. Een rooskleurige situatie is dit niet, maar in de historiografie van het radicalisme en sociaal-liberalisme, die de afgelopen jaren een nieuwe impuls heeft gekregen dankzij het werk van H. te Velde en S. Dudink, ontbreekt nagenoeg elke aandacht voor de vrijdenkersbeweging (waarbij overigens een uitzondering mag worden gemaakt voor het te vaak vergeten proefschrift van G. Taal). Dit is een laakbare ommissie. De stelling dat de Nederlandse vrijdenkersbeweging, zowel ideologisch als wat personele netwerken betreft, voor de sociaal-liberale beweging minstens zo belangrijk is geweest als voor de socialistische, zou namelijk wel eens behoorlijk hard kunnen zijn.

Vrouwenhistorici, tenslotte, hebben zich lange tijd niet met de vrijdenkersbeweging beziggehouden. Pas in de jaren negentig is daar verandering in gekomen en nog recenter de erkenning, in de woorden van M. Aerts en M. Everard, dat de *'tradition where radicals, socialists, liberals and feminists*

came together, even in the Netherlands: the movement of freethinkers' een grotendeels braakliggend vrouwenhistorisch onderzoeksveld is.

Kortom, de tot nog toe wat eenzijdig gerichte bestudering van de Nederlandse vrijdenkersbeweging is de waardering van haar betekenis en belang niet ten goede gekomen.

Betekenis en belang

Stel dat op afzienbare termijn een samenvattende studie over de negentiende-eeuwse vrijdenkersbeweging in Nederland zou verschijnen – in België en Frankrijk zijn al goede voorbeelden beschikbaar – wat zou die dan tenminste moeten melden over de betekenis en het belang van de vrijdenkersbeweging?⁴

De omvang van de vrijdenkersbeweging mag niet worden overdreven. Meer dan 1500 leden heeft De Dageraad bijvoorbeeld nooit gehad. Maar in de context van de politieke, sociale en kerkelijke bewegingen in Nederland is het lastig om dit gegeven te interpreteren, onterecht om er conclusies over de 'marginaliteit' van de vereniging aan te verbinden.⁵ Dat de vrijdenkersbeweging zich steeds in de marge van het openbare politieke leven heeft bewogen, staat vast. Maar dat betekent niet, dat de invloed van of de aandacht voor de vrijdenkersorganisaties minimaal was. Integendeel, lijkt het, al is de vrijdenkersbeweging niet een vernieuwer van de Nederlandse politiek gebleken. Soms waren vrijdenkers vroeg met het formuleren van kritische standpunten in maatschappelijke kwesties, bijvoorbeeld als het ging om de maatschappelijke positie van vrouwen. De beweging was hiervoor een geschikt platform en verdient alleen

hierom al meer aandacht dan ze tot nu toe heeft gekregen.

Dit is nog weinig gebeurd, omdat politieke geschiedenis vrijwel altijd vanuit partijpolitiek gezichtspunt is geschreven, terwijl de vrijdenkersbeweging wars was van een 'partijdige' opstelling. De politieke en ethische standpunten die tijdens de vergaderingen en in tijdschriften voor het voetlicht kwamen, werden vrijwel nooit als standpunten van de vrijdenkersbeweging gepresenteerd. Tekenend is, dat De Dageraad zich in 1937 – als vereniging – bekende tot het socialisme, zij het met de ondubbelzinnige kanttekening dat ze niet tot een politieke partij behoorde.

Vrijdenkers en hun organisaties waren bij uitstek internationaal georiënteerd. Dikwijls onderhielden zij formele en informele contacten met geestverwanten elders in Europa. Haar éénjarig bestaan vierde De Dageraad in 1857, bijvoorbeeld, met een Franstalig verslag van de feestelijke vergadering. Het Belgische vrijdenkersblad *La libre recherche* pikte het meteen op en voortaan werden teksten uitgeruild. De vrijdenkersbeweging telde veel boekdrukkers en –verkopers in haar gelederen. Die speelden niet alleen binnenslands een belangrijke rol in de verspreiding van het antiklerikale en sociale ideeëngoed. Ze brachten tevens (in eigen land dikwijls subversief geachte) buitenlandse publicisten op de Nederlandse markt en gebruikten hun professionele netwerk om Nederlandse vrijzinnige auteurs elders in Europa aan de man te brengen.

In Frankrijk en België ontstonden voorts in het laatste kwart van de negentiende eeuw vrijdenkersfederaties die internationale congressen organiseerden waar ook vertegenwoordigers van de Nederlandse beweging kwamen en optraden.

Een vergelijkbare functie hadden bijvoorbeeld ook de congressen van de Association pour le Progrès des Sciences Sociales (in Brussel, Gent, Amsterdam en Bern, 1862-1865) en de internationale congressen van de vredsbeweging vanaf de jaren zeventig. Het waren waarachtige 'laboratoires d'idées' en dikwijls veelbetekenende contactmomenten voor Nederlandse vrijdenkers en hun geestverwanten in

agnost en publicist F. Feringa, de strijder voor het algemeen kiesrecht P. Frowein, de neomalthusiaan C. Geritsen, de initiator van de Radicale Unie H.J. Uyldert of de marxistische zwerfsocialist F. van der Goes trommelde de vrijdenkersbeweging haar ketelmuziek in het partijloze politieke landschap van Nederland. C. Huygens, W. Drucker en A. Jacobs, bijvoorbeeld, vormden de link met de vrouwenbeweging.

En de galm van die muziek klonk nog lang door na de modernisering van het Nederlandse politieke stelsel. De vrijdenkersbeweging verbond de jaren van Jan Salie met het 'hevig gewarrel' van een halve eeuw later.

MULTATULI-HULDE.

Stem uit den hemel: Wel bedankt, dames en heeren Pieterse en La Droogstoppel, Slijmering, Kapellieden en Rammelslag. Allemaal nog de ouden?

Multatuli werd in vrijdenkerskringen zeer bewonderd. Hij was een volgeling van Huisman van De Dageraad.

het buitenland. Het belang van de Nederlandse vrijdenkersbeweging als onderdeel van een Europees 'verkeer' van ideeën, teksten én activiteiten moet dan ook worden onderstreept.

Wellicht nog belangrijker was echter, dat de vrijdenkersbeweging lange tijd de ideologische en organisatorische schakel was, eigenlijk het enige bolwerk waar (net als in Frankrijk en België) radicalen, socialisten, liberalen, anarchisten en feministen tezamen kwamen onder het fier wapperende vaandel van democratische gelijkheid, sociale zorg, coöperatieve organisatie, organisatie van arbeid, pacifisme en de zuiverende kracht der wetenschap.

Via mensen als de socialistische kopstukken F. Domela Nieuwenhuis en P.J. Troelstra, de radicale liberaal S. van Houten, de radicaal democratische

Noten

- 1 Bijvoorbeeld: D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001). M. Aerts en M. Everard, 'Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker (1847-1925), early feminism, and the Dutch-Belgian connection', in: H. Moors (red.), *Fabrics of feminism. Comparative analysis of nineteenth century gender discourse, in Belgium and the Netherlands* [Beiheft: *Revue belge de Philologie et d'Histoire / Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 77,II(1999).] 440-472.
- 2 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 97. Ofschoon Bos de betekenis van de vrijdenkersbeweging recht doet, is hij slordig in zijn suggesties en onvolledig in zijn weergave.
- 3 H. Moors, 'Staartmans en Fantazee. Opvattingen over het fourierisme en Nederland (1840-1850)', in: *Theoretische geschiedenis* 23(1994) 392-417. Idem, 'De drempels van de droom. Vrouwen, vrouwelijkheid en socialisme (1830-1870)', in: D. De Weerd (red.), *"Begeerte heeft ons aangeroakt". Socialisten, sekse en seksualiteit* (Gent 1998) 17-58.

Literatuur

De vrijdenkers, socialisten en feministen die in dit artikel zijn genoemd, werden vrijwel allemaal geportretteerd in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (8 dln.: Amsterdam 1986-2000).

A.H. Gerhard, 'De Vereeniging De Dageraad 1856-1906', in: A.H. Gerhard, A.E. Mendell, H.J. Uijldert e.a. (red.), *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen 1856-1906. Uitgave van de Vereeniging De Dageraad* (Amsterdam 1906) 1-56.

H. Moors, 'Helpt vrijdenken? Vrijdenkersorganisaties in negentiende-eeuws Nederland en België: naar een comparatieve benadering', in: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 3,2 (1998) 12-29. (Herdrukt, met uitgebreide bijlagen over de Nederlandse en Belgische vrijdenkerspers en -organisaties, in: *Mores. Pedagogisch tijdschrift voor morele problemen* 222 (2000) 151-173.

H. Moors, 'Vrijdenkers over vrouwen. Sekseverhoudingen in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek, 1855-1898', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 61-85.

H. Moors, 'Oud Frans bloed. De saint-simonistische uitgaven van firma R.C. Meijer', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 3 (1996) 87-110.

- 4 J. Tyssens en E. Witte, *De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing* (Brussel 1996). G. Deneckere, *Geuzengeweld. Antiklerikaal straatruoer in de politieke geschiedenis van België, 1831-1914* (Brussel 1998). H. Hasquin (ed.), *Histoire de la laïcité, principalement en Belgique et en France* (Brussel 1979). J. Lalouette, *La libre pensée en France, 1848-1940* (Parijs 1997).
- 5 Ter vergelijking: landelijk telde de SDB naar schatting in 1886 4000, in 1889 2600 en in 1893 5000 leden; het aandeel van Amsterdam hierin was, achtereenvolgens 1000, 200 en 600.